

PIISKOP PLATONI ROLL ÕIGEUSULISTE EESTLASTE VAIMSE VASTUPANU JUHTIMISEL 1918. AASTA SAKSA OKUPATSIOONI AJAL

Anu Raudsepp

Esimese maailmasõjaga kaasnesid kogu maailmas väga suured muutused, mille käigus lagunesid mitmed impeeriumid ja loodi hulk uusi rahvusriike. Ka Eesti pealinnas Tallinnas avalikustati 24. veebruaril 1918 iseseisvusmanifest. Omariikluse ülesehitamisele aga asuda ei jõutud, sest peagi hõivasid Saksa väed kogu Eesti. Okupatsioonivõimud ei tunnistanud Eesti omariiklust ning seadsid sihiks Eesti liitmise Saksamaaga, maa koloniseerimise sakslastega ning kultuurielu saksastamise.¹ Seni on peamiselt uuritud Saksa okupatsiooni aegseid poliitilisi ja majanduslike olusid ning eestlaste diplomaatilisest tegevusest Eesti iseseisvuse tunnustamisel.² Eesti tollane kultuurielu on pälvinud märksa vähem tähelepanu. Selle uurimine aitaks aga senisest paremini mõista eestlaste püüdlusi oma rahvuslik-kultuurilise eneseteadvuse hoidmisel saksastamise tingimustes 1918. aastal.

Sellel ajajärgul mõjutas meie regioonis inimeste mõttemaailma ja väärtushinnanguid tugevasti kirik. Eesti kontekstis tuleb arvestada eelkõige kahe konfessiooniga. Alates 16. sajandil toimunud reformatsioonist valitses Eestis luterlus, kuhu kuulusid enamik eestlasi ja baltisakslased. Õigeusk

¹ Saksa poliitiliste kavatsuste kohta vt lähemalt Mart Kuldkepp, "Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge: eestlased anneksionistliku Saksa poliitika sihtmärgina 1918. aasta okupatsiooni eel", *Esimene maailmasõda ja Eesti II*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 369–433.

² Ago Pajur, *Konstantin Päts: poliitiline biograafia, II osa: riigimees (1917–1956)* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2018), 88–99; Ago Pajur, "Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt novembris 1918", *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2018), 97–143; *Eesti Vabadussõja ajalugu I*, koost ja toim Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020), 102–108; Toomas Karjahärm, Tõnu Tannberg, "Saksa okupatsioon", *Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2010), 433–436; Mati Graf, *Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn: 1993), 243–257; Hans Kruus, *Saksa okupatsioon Eestis* (Tartu: Odamees, 1920), 9–42, 75–152; Eero Medijainen, *Saadiku saatust. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997); Jaroslav Raid, *Okupatsiooni ikkes, 1918. a. Saksa okupatsioon Eestis* (Tallinn: Kirjastus "Eesti Raamat", 1966).

tõusis siinmail päevakorda alles seoses 1840. aastate ulatusliku usuvahe-
tusliikumisega Liivimaal, mille käigus siirdus õigeusku 65 683 eestlast
ja 40 397 lätlast.³ 1836. aastal loodi Pihkva piiskopkonna koosseisus Riia
vikaarpiiskopkond (Liivimaa ja Kuramaa kubermang), mis sai iseseis-
vaks piiskopkonnaks 1850. aastal. Eestimaa kubermang kuulus 1865. aas-
tani Peterburi piiskopkonda, seejärel liideti see Riia piiskopkonnaga.⁴ 20.
sajandi alguseks hõlmasid õigeusklikud viiendiku Eesti elanikkonnast.⁵
Pole selge, kui suure osa kõigest Eesti õigeusklikest moodustasid vaadel-
daval ajal eestlased. Ajalookirjanduses on õigeusklike tollase rahvusliku
koosseisu kohta pakutud järgmisi andmeid: venelased 76%, eestlased 12%,
ukrainlased 6%, ülejäänud osa teised rahvad.⁶ Need arvud ei lähe aga kokku
koguduste arvuga, milles on eesti kogudusi vene omadest rohkem. 1914.
aastal oli Eesti ja Läti alal 210 õigeusu kogudust: 99 eesti, 49 läti, 29 vene
ja 33 segakogudust.⁷ On üsna ilmne, et Eesti õigeusu koguduste liikmetest
moodustasid suurema osa eestlased ja nendes domineerisid eestlased ka
vaimulikena.⁸ 1918. aastal teenis vähemalt 75 Eesti õigeusu koguduses (75%
siinsetest eesti kogudustest)⁹ 74 eestlasest õigeusu preestrit.¹⁰

³ Hans Kruus, *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail* (Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1930), 400.

⁴ Anu Raudsepp, *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998), 20.

⁵ Toomas Schvak, “Eesti õigeusu kiriku lugu 19. sajandist tänaseni”, *Mitut usku Eesti IV* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015), 9.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Arhipastŕi zemli Ėstonskoĭ X-XXI Sstoletiya*. Al’bom. Sost. V. N. Illyashevich, S. G. Myannik (Tallinn: Izdatel’skiĭ otdel Ėstonskoĭ Pravoslavnoĭ Tserkvi Moskovskogo Patriarhata, 2013), 64.

⁸ Õigeusu eesti vaimulikke aitab selgitada Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaimu-
like andmebaas. <https://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/vaimulike-andmebaas/?v=a57b8491d1d8> (08.02.2021). Eesti preestrite juures on seal märges “eesti”.

⁹ *Arhipastŕi zemli Ėstonskoĭ X-XXI Sstoletiya*, 64.

¹⁰ Angerja: Karp Oberpahl (Paalandi); Antsla (Kraavi): Mart (Martin) Ramul; Aruküla: Joann (Juhan) Kolberg; Arussaare: Konstantin Antson; Emmaste: Mihail (Mihkel) Vahter; Haapsalu: Jakob Mutt; Helme-Tõrva: Vassili Olter; Hädemeeste: Peeter Saar; Ilmjärve: Aleksander Eller; Juuru: Mihail Uusna; Jõhvi: Aleksander Männik; Jõõpre: Andrei (Are) Pärtel; Kalli: Laurenti Raudsepp; Kangro (Järva-Jaani): Mihail Uusna; Karksi: Vladimir Allik; Karula: Joakim Nüpsik; Kavilda: Konstantin Savi; Kikevere: Joann (Johan) Kummel; Kilingi-Nõmme: Nikolai Kuppär (Küpparsepp); Kolga-Jaani: Konstantin Gustavson; Kõrgessaare: Kosma Laredei; Kähri: Konstantin Hiiob; Laatre: Joann (Jaani) Teppo; Laiksaare: Kondrat Saarmann; Laiuse: Theodor Männiksaar (Männikson); Leisi: Dionissi (Tõnis) Samon (Sammon); Lelle: Peeter Põhõnir; Levala: Andrei (Andres) Mägi; Lähte-Kärkna: Andrei (Andres) Paul; Metsküla: Joann (Jaani) Luks; Muhu-Hellamaa: Aleksei Allik; Muhu-Rinsi: Anton (Antonius) Angerjas; Murru (Tõhela): Karp (Karl) Noppel; Mustjala: Herman Aav; Mõnnuste: Karp (Karl) Tint; Mäemõisa: Joann (Johannes) Jaanus; Märjamaa: Georgi Ristkok; Narva (Kreenholmi):

Eesti kirikuelust aastatel 1914–17 on kirjutanud väga põhjaliku uurimuse Priit Rohtmets.¹¹ 1917. aasta veebruarirevolutsiooni järgseid muutusi õigeusu kiriku korralduses (koos asjakohaste dokumentide publitseerimisega) on kokkuvõtlikult käsitlenud Irina Pärt.¹² Seevastu 1918. aasta Saksa okupatsiooni aegset kirikulugu, sh eriti õigeusu kirikulugu, on tänaseni väga vähe vaadeldud. Õigeusu kiriku tollasest represseerimisest on sada aastat tagasi kirjutanud Hans Kruus.¹³ Saksa okupatsiooni aegseid õigeusu kirikuga seotud dokumente on hakatud publitseerima ja teaduskirjanduses kasutama alles viimastel aastatel.¹⁴

Esimese maailmasõja ajal said baltisakslastest Venemaal vaenlased. Paljude ühiskonnategelaste hulgas represseeriti ka luteri pastoreid.¹⁵ Saksa okupatsioonivõimud omakorda suhtusid eriti halvasti kõigesse venepärasesse. Nii halvenes okupatsiooni perioodil õigeusu kiriku ja tugevnes baltisakslastega seotud luteri kiriku positsioon. Selle artikli peamine eesmärk on selgitada esimese eesti soost õigeusu piiskopi Platoni rolli õigeusklike eestlaste vaimse vastupanu juhtimisel 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal

Georgi Andersson; Nõo: Georg Kiimann; Paadrema: Karp (Karl) Ustav; Paide: Mihail Uusna; Plaani (Haanja): Georg (Jüri) Karlson; Prangli-Maaritsa: Vladimir (Heinrich) Raska; Priipalu: Aleksander Eller, Joann (Jaan) Pikkat; Põltsamaa: Joann Podekrat, Dionissi (Tõnis) Siimann; Pärnu Katariina: Aleksander Paulus; Rannu: Joann (Johannes) Tõlp; Reomäe (Reo): Jakob Jansen; Röpina: Nikolai Päts, Kondrat Saarmann; Saare-Uhmardu: Mihail (Mihkel) Põrk; Sel: Georg (Jüri) Välbe; Sindi: Antoni Orgusaar; Suislepa: Mihail Uusna; Suure-Jaani: Mihail (Mihkel) Pihlak; Tallinna Aleksander Nevski: Karp Tiisik; Tallinna Püha Siimeoni ja Naisprohvet Hanna: Anton Laar; Tapa: Kirill Janson; Tartu Aleksander Nevski: Konstantin Kokla, Anton Laar; Tartu Uspenski: Mihail Bleive; Tiirimetsa: Vladimir Paivel; Timmo: Jakob Kõiv; Torgu: Jakov Viies (Endrekson); Tornimäe: Aleksander Klaas; Tuhalaane: Aleksander Leets; Tännassilma: Vladimir Alumäe (Janson); Uduvere: Jakob Oberpahl; Uruste (Audru): Joann Allik; Uue-Virtsu (Kõmsi): Georg Brantmann; Valga Nikolai: Andrei Luha; Velise: Peeter Laredei; Vormsi: Jakob Vaarask (Varrask); Võru: Joann Randvere (Rõbakov), Joann (Jaan) Sepp; Väike-Lähtu: Jakob Mutt; Vändra: Anton Ruus; Ööriku: Aleksander Aas, Matvei (Maltens) Tõnisberg (Tenisberg).

¹¹ Priit Rohtmets, "Kirikuelu Esimese maailmasõja ajal", *Esimene maailmasõda ja Eesti II*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 190–299.

¹² Irina Pärt, "Tallinna vikaarpiiskopkonna taastamine 1917. aastal ja piiskopi valimine kui "kirikurevolutsiooni" ilming Riia piiskopkonnas", *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2019), 69–117.

¹³ Kruus, *Saksa okupatsioon Eestis*, 54–56.

¹⁴ Ludmila Dubjeva, "Pis'mo protoiereya Yur'evskogo Uspenskogo sobora Mihaila Bleive (k istorii nemetskoï okkupatsii Yur'eva/Tartu v 1918 g.)", *Pravoslavie v Baltii*, 3 (2015), 236–243; James White, Irina Pärt, "Letters of Orthodox Priests about the German Occupation of Estonia in the First World War", *Quaestio Rossica*, 8 (1) (2020), 222–241; Tatjana Šor, "Dokumenty LPC v fonde Sinoda EAPC v Natsionalnom arhive Estonii", *Pravoslavie v Baltii*, 10 (1) (2013), 15–32.

¹⁵ Vt baltisakslaste represseerimise kohta lähemalt Aadu Must, *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016).

Eestis. Ühest küljest seondus see võitlusega õigeusu kiriku püsimise eest Eestis, teisest küljest Eesti omariiklusideede toetamisega. Ajaloolise konteksti mõistmiseks vaadeldakse õigeusu kiriku majanduslik-poliitilisi probleeme ja kõneldakse Platoni kontaktidest Vene Õigeusu Kirikuga. Piiskop Platoni kontaktidest läti kogudustega andmeid napib ning seda teemat siinses artiklis ei käsitleta.

Artikli lähtekohaks oli Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku korraldatud ajalookonverentsil “Eesti märter piiskop Platon” (2018) peetud ettekanne.¹⁶ Uurimistöö tugineb suuresti Rahvusarhiivi vähetuntud või seni kasutamata allikatele ja meetoodiliselt kvalitatiivsele sisuanalüüsile. Sealjuures on eriti hinnatavad seni teaduskäibesse toomata eesti õigeusu koguduste materjalid, milles leidub palju infot alates koguduste materiaalsest olukorrast kuni kohalike õigeuskoolide problemaatikani.

Muutused õigeusu kirikus Eestis 1917. aastal

Riia piiskopkonnas algasid suuremad kirikukorralduslikud muutused 1915. aastal, mil Saksa väed okupeerisid Kuramaa. Kõrgemad vaimulikud asutused ja Riia Vaimulik Seminar¹⁷ evakueeriti sama aasta suvel Novgorodi. Riia ja Miitavi ülempiiskop Joann (ametis 1910. aastast novembrini 1917) resideerus kuni 1917. aasta suveni Tartus.¹⁸

1917. aasta algul oli Vene impeerium sõjaliste ja majanduslike raskuste tõttu jõudnud väga keerulisse situatsiooni, millest tingitud rahulolematus viis riigis peagi veebruarirevolutsioonini. 2. märtsil 1917 loodi Ajutine Valitsus ja Nikolai II loobus troonist. Uus võim kuulutas välja kõikvõimalikud kodanikuõigused ja vabadused, kaotati seisuslikud ja religioossed kitsendused. 30. märtsil kinnitas Ajutine Valitsus määruse “Eestimaa kubermangu administratiivse valitsemise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta”, millega loodi Eesti autonoomia elementidega omavalitsus. Eestimaa kubermang tähendas sisuliselt rahvuskubermangu, sest selleks liideti varasema Liivimaa kubermangu põhjaosa ja senine Eestimaa kubermang.¹⁹

¹⁶ *Eesti märter piiskop Platon: konverentsi materjale*, 16. jaanuar 2018, Tallinn, toim Madis Kolk, Epp Väli (Tallinn: Apostlik-Õigeusu Kiriku kirjastus, 2019).

¹⁷ Riia Vaimuliku Seminari kohta vt lähemalt Raudsepp, *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918*.

¹⁸ Vt ka Aleksandr Gavrilin, “Pravoslavnaya tserkov’ na territorii Latvii vo vremia Pervoi mirovoi voiny”, *Pravoslavie v Baltii*, 4 (13) (2016), 33–47.

¹⁹ Toomas Karjahärm, “Eesti saavutab autonoomia”, *Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2010), 414–416.

Veebruarirevolutsiooni järel toimusid suured muutused Eestis nii luteri kui ka õigeusu kirikus.²⁰ Juba 6. märtsil (19. märtsil ukj) toimus Tartus teatris Vanemuine suur rahvakoosolek, kus esinesid rahvuslike sõnavõttudega nimekate kultuuri- ja ühiskonnategelaste (Jaan Tõnisson, Peeter Põld jt) kõrval ka usutegelased. Luterlane Eduard Tennmann rõhutas, et usk on rahvusliku kultuuri kindel alus. Õigeusu preester Anton Laar toonitas, et õigeusklikud eestlased on samuti kogu aeg “Eesti asja” toetanud ning pole õige usku venestamisega siduda.²¹

Laar oli üks õigeusu kiriku eestipärasemaks muutmise eestvedajaid. Ta kirjutas 23. märtsil (ukj): “Eestlaste seas õigeusu säilimiseks ja arenguks on vaja ilma muutmata dogmaatilist usku, kohalikku eesti eluviisi, millela jääb eestlastele vene usk võõraks. Sellised kohalikud kiriku elu nõrkused on ka teistes Venemaa paikades, on erinevused Moskva, Kiievi, Gruusia, ka välismaa õigeusu kiriku elus. Eestlased on omanäoline rahvas ja õigeusu päästmiseks on õigeusklike eestlaste jaoks vajalikud mõningad kohalikud omapärad. On vaja teha õigeusku rohkem elulisemaks.”²²

Erinevalt enamikku eestlasi koondavast, sajanditevanuste traditsioonidega luterlusest tekitas õigeusk siinmail sageli veel võõristust, mida tunnistasid ka õigeusklikud ise.²³ Selleks, et lähendada eesti rahvast õigeusu kirikule, püüti juba varemgi tuua kommetesse uuendusi. Neist kõnekaim oli koguduse kirikulaul, mis võeti kasutusele luteri kiriku eeskujul.²⁴ Esimene Eesti õigeusklike ülemaaline koosolek toimus 6.–7. aprillil 1917 Tallinnas.²⁵ Eestlased soovisid muuta õigeusu kiriku elu eestipärasemaks: eestikeelsed jumalateenistused, ristimine eestipärase nimedega, eestikeelne usuõpetus õigeuskoolides sarnaselt luterlike koolidega, eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmine jms. Kõige tähtsama küsimusena tõstatati eestlasest piiskopi valimine.²⁶ Tallinna nõupidamisele järgnes Postimehe veergudel terav diskussioon Viljandi luteri pastori Jaan Lattiku ja Tartu preestri Anton Laari vahel.²⁷ Vaieldi “saksa usu” (luterlus) ja “vene

²⁰ Priit Rohtmets, “Usuelu ümberkorraldamine Eestis revolutsioonilise 1917. aasta kevadsuvel”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017* (Tartu: ÕES, 2018), 99–121.

²¹ “Suur rahvakoosolek “Vanemuises””, *Postimees*, 08.(21.)03.1917.

²² RA, EAA.1886.1.33: Riia Vaimuliku Konsistooriumi jt materjalid 1917.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ “Eesti õigeusuliste tegelaste üleüldine nõupidamine Tallinnas”, *Postimees*, 13.(26.)04.1917.

²⁶ RA, EAA.1925.1.83, 19: EAÕK Kaika koguduse protokolliraamat 19.05.1918–09.04.1936; RA, EAA.1886.1.33: Riia Vaimuliku Konsistooriumi jt materjalid 1917.

²⁷ Jaan Lattik, “Vang. Mõtted Eesti Kreeka-õigeusuliste koosoleku puhul”, *Postimees*, 26.04.(9.05.)1917; Anton Laar, “Ootamata sapikarika”, *Postimees*, 23.04.(11.05.)1917; Jaan Lattik, “Vastuseks herra A. Laarile”, *Postimees*, 04.(17.)05.1917.

usu” (õigeusk) tavade üle.²⁸ Kui Lattik kahtles eesti preestrite rahvuslikes kavatsustes,²⁹ siis Anton Laar pakkus luterlastele usurahu ja vaenukirve maha matmist.³⁰

Õigeusu kirik Eestis oli üks osa Vene õigeusu kirikust (edaspidi VÕK) ja siinsete uuendusideede elluviimine sõltus kirikujuhtide hoiakutest. 25.–27. mail 1917 tuli Tartus kokku Riia piiskopkonna erakorraline täiskogu, sest VÕK Sinod oli ajutiselt leevendanud kirikukorda, lubades muu hulgas pidada piiskopkondades erakorralisi koosolekuid.³¹ Eestlased ja lätlased soovisid piiskopkonna ümberkujundamist rahvuslikel alustel. Täiskogule kogunes rohkem kui 300 vaimulikku ja ilmalikku saadikut, neist 124 Eesti kogudustest (41 vaimulikku ja 83 ilmalikku esindajat). 25. mail toimunud eesti õigeusuliste eelkoosolekul võeti vastu kaks otsust: 1) valitav Eesti piiskop peab oskama eesti keelt ja tundma eesti rahvast; 2) Eesti piiskopkonna piiridesse peab kuuluma terve Eestimaa koos Setumaaga. 26. mail avas ülempiiskop Joann Uspenski peakirikus toimunud liturgiaga piiskopkonna täiskogu, mille töö jätkus kolmes rahvuslikus (eesti, läti ja vene) osakonnas.³²

27. mail toimus osakondade ühine koosolek, kus võeti vastu terve rida otsuseid. Leiti, et piiskopkonnas on vajalikud eesti, läti ja vene rahvusest piiskopid, kelle valib täiskogu. Loodi üheksaliikmeline Riia Piiskopkonna Ajutine Nõukogu, kuhu valiti iga rahvuse esindajatena kolm liiget: eestlastest preester Anton Laar, köster Viktor Pedosson ja endine köster Vikenti Paklär; lätlastest preester Pavel Karklinš, köster N. Berzins ja kooliõpetaja J. Berzins; venelastest ülempreester Vassili Alejev, köster Mikutel ja kirikuvanem Kazarinov.

Ülevenemaalisele õigeusuliste kongressile otsustati saata kokku kuus esindajat (kaks iga rahvuse kohta), sh eestlaste poolt ülempreester Karp Tiisik ja Moskva Ülikooli eradotsent Aleksander Kaelas.³³ Nimelt toimusid 1917. aasta suvel suured muutused kogu Venemaa õigeusu kiriku korralduses, mille kõige tähtsamad uuendused olid kirikukogu ja patriarhi

²⁸ Laar, “Ootamata sapikarika”.

²⁹ Lattik, “Vang. Mõtted Eesti Kreeka-õigeusuliste koosoleku puhul”.

³⁰ Laar, “Ootamata sapikarika”.

³¹ Rõhtmets, “Usuelu ümberkorraldamine Eestis revolutsioonilise 1917. aasta kevad-suvel”, 109.

³² “Baltimaa õigeusuliste üleüldine koosolek Tartus 25., 26., 27. mail”, *Usk ja Elu*, 29/30 (25.07) (1917), 277–279.

³³ “Baltimaa õigeusuliste üleüldise kongressi otsused”, *Usk ja Elu*, 31/32 (08.08) (1917), 288.

ametikoha taastamine.³⁴ Kirikukogu kokkukutsumisele eelnes 1.–12. juunil 1917 Moskvas toimunud ülevenemaaline vaimulike ja ilmikute kongress, kus osales Aleksander Kaelase andmetel 1072 inimest.³⁵

Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu koosolekul 3. juulil kõneldi Riia piiskopkonnas kahe vikaarpiiskopkonna loomisest, nii eesti kui ka läti koguduste jaoks.³⁶ Pole teada, kas läti õigeusklikud otsisid endi seast sobivat piiskopikandidaati, igatahes oma vikaarpiiskopkonna loomiseni nad ei jõudnud. Eesti õigeusklikud tegid Tallinna vikaarpiiskopiks kandideerimise ettepaneku kahele Riia Vaimuliku Seminari ja ka vaimuliku akadeemia haridusega mehele. Moskva Ülikooli filosoofiaõppejõud Aleksander Kaelas (1880–1920) loobus.³⁷ Ka Peterburi eesti koguduse preester Paul (Pavel) Kulbusch (1869–1919) kõhkles enne nõustumist: “Ma teadsin kodumaa seisu, ka tema õigeusu kiriklikku elu; pealegi võis ette ära arvata, mis meie maal sõja tõttu edaspidi sünnib: kurbust, raskust oli oodata küllalt. /---/ Tõusis isegi küsimus, kus võin ma suurema kasuga tööd teha? Kas ennast kodumaa saatuse voolude, tema tormi ja maru kätte anda, et kui tarvis oma rahvaga kas hukka minna, või jääda selle juure, mis käes, – mis selge ja kindel?”³⁸ Oli ju karta Saksa vägede peatset jõudmist Eestisse. Venemaa Õigeusu Kiriku Sinod lubas 26. juulil luua Riia piiskopkonnas eesti koguduste jaoks Tallinna vikaarpiiskopkonna eesotsas eestlasest piiskopiga.³⁹

Riia piiskopkonna järgmine täiskogu korraldati 8.–10. augustil 1917 Tartus, kus osales ligi 250 saadikut, neist üle 150 eesti esindajat. Täiskogu kokku kutsumise peaeesmärgiks oli saadikute valimine peagi algavale ülevenemaalisele kirikukogule. Riia piiskopkonna poolt oli ette nähtud viis saadikut, mida oli kolme rahvuse vahel raske jagada. Kompromissina valiti Tartu täiskogu esimesel tööpäeval 8. augustil üks vene, kaks läti ja kaks eesti saadikut (preester Nikolai Päts ja Aleksander Kaelas ning asendusliikmed Anton Laar ja Aleksei Nõu). Nimelt leppisid vene õigeusklikud sellega, et koos Sinodi liikme ülempiiskop Joanniga on ka nende rahvusgrupi esindus

³⁴ Peeter I ajal muudeti Venemaal 1721. aasta Vaimuliku Reglemendiga kirikukorraldust, millega kaotati patriarhi amet ja kiriku kõrgeimaks valitsusorganiks sai kirikukogu asemel Vaimulik Kolleegium (peagi Püha Sinod).

³⁵ Aleksander Kaelas, “Ülevenemaaline Kr. õigeusu vaimulikkude ja ilmalikkude liigete kongress 1.–12. juunil”, *Postimees*, 23.06.(05.07.)1917.

³⁶ RA, EAA.1655.3.61, l. 4: Riia piiskopkonna Ajutise Nõukogu koosoleku protokoll nr 3, 03.07.1917.

³⁷ RA, EAA.1655.3.240, l. 12: Eesti Piiskopkonna Ajutise Nõukogu koosolekute protokollid jm 1918–1919.

³⁸ RA, EAA.2267.2.5, l. 2: Eesti Piiskop Platoni käsikiri “Mõni lehekene minu päevaraamatust”.

³⁹ RA, EAA.1655.3.236, l. 20: Eesti piiskopkonna Ajutise Nõukogu protokollid jm 1918–1919.

kaheliikmeline. 9. augustil toimus täiskogu töö kolmes osakonnas vastavalt rahvustele. Eesti koosolekul arutati erinevaid küsimusi, nagu jumalateenistuse korra muutmine, kirikuvaranduste üleminek siinsele kohalikele õigeusu kogukonnale, preestrite ettevalmistamine Tartu Ülikoolis jne. Eestlaste seisukohast oli aga vaieldamatult kõige olulisem rahvusliku piiskopkonna küsimus. Eesti osakonnas leiti, et loodav Eesti piiskopkond tuleb moodustada rahvuslikul, mitte territoriaalsel printsiibil ehk see peab koondama kõiki Venemaa õigeusulisi eestlasi. Tehti otsus valida viivitamatult juba sellel täiskogul eesti piiskop, kuigi Sinodi luba oli saadud nii hilja, et paljud eesti kogudused polnud täiskogu ajaks jõudnud selles küsimuses oma seisukohta võtta. Ainsa piiskopikandidaadina seati üles Pavel Kulbusch. Piiskopi valimised toimusid järgmisel päeval, 10. augustil kõigi osakondade ühisel koosolekul, mida juhatas ülempiiskop Joann isiklikult. Kulbuschi tutvustamiseks peeti kõnesid, mis paljusid inimesi pisarateni liigutasid. Kõigi rahvusgruppide esindajad olid üksmeelselt nõus eestlaste õnnestunud valikuga, mis “kõiki rahustab” ning Pavel Kulbusch valiti ühel häälrel Tallinna vikaarpiiskopiks.⁴⁰

15. augustil (ukj 28. augustil) 1917 tuli üle kahesaja aasta taas kokku ülevenemaaline kirikukogu (564 inimest, neist 299 vaimulikud). 1917.–18. aasta kirikukogul oli kolm sessiooni (tööperioodi): 15. augustist 9. detsembrini 1917, 20. jaanuarist 7. (20.) aprillini 1918 ja 19. juunist (2. juulist) 7. (20.) septembrini 1918.⁴¹ Kirikukogu 1917. aasta sessiooni tähtsaim tulemus oli patriarhi ameti taastamine ja patriarh Tihhoni valimine patriarhiks vahetult oktoobrirevolutsiooni järel. Ülempiiskop Joann oli lahkunud Tartu täiskogu järel Moskvasse ja tagasi piiskopkonda juhtima enam ei naasnudki. Temast sai 1917. aasta novembris Rjazani ülempiiskop.⁴² Tihhon (1865–1925) pühitseti patriarhiks 1917. aasta detsembri alguses ja Platon Tallinna vikaarpiiskopiks 31. detsembril 1917.⁴³

⁴⁰ “Piiskopkonna koosolekult”, *Usk ja Elu*, 37/38/39 (26.09) (1917), 343–344.

⁴¹ Pomestnyĭ sobor Pravoslavnoi rossiĭskoĭ tserkvi 1917–1918 godov. <https://sfi.ru/tags/pomestnyi-sobor-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-1917-1918-godov.html> (19.02.2021).

⁴² Gavrilin, “Pravoslavnaya tserkov’ na territorii Latvii vo vremia Pervoi mirovoi vojnĭ”, 39.

⁴³ Vt Kulbuschi piiskopiks pühitsemisele eelnenud sündmuste kohta lähemalt Pärt, “Tallinna vikaarpiiskopkonna taastamine 1917. aastal ja piiskopi valimine kui “kirikurevolutsiooni” ilming Riia piiskopkonnas”, 77–84.

Eesti õigeusu kiriku juhi piiskop Platoni suhtlus Vene õigeusu kiriku juhi patriarh Tihhoniga 1918. aastal

Platon sõitis piiskopiks pühitsemise järel 6. jaanuaril 1918 (vkj) Moskvasse kohtuma patriarh Tihhoniga, et saada oma tööks täpsemaid juhiseid.⁴⁴ Riigis oli olukord ju väga keeruline, sest Venemaal võimutsesid 1917. aasta oktoobrirevolutsioonist alates bolševikud ning Eesti saartel juba Saksa sõjaväevõimud. Teati enamlaste üldist usu- ja sakslaste õigeusuvastasust.

Platoni sõnul vestles ta Tihhoniga Balti provintside ja õigeusu kiriku tulevikust. Kuna senine Riia piiskop Joann oli lahkunud Rjazanisse, siis soovis Tihhon nüüd sellesse ametisse nimetada Platoni. Tolle vastuseisu tõttu jäeti ta nimeliselt küll Eesti piiskopiks, kuid ta kohustus sõja lõpuni ja poliitiliste olude selginemiseni valitsema kogu Eesti ja Läti ala õigeusu kirikut. 26. jaanuaril (vkj) saatis Platon preester Anton Laarile Eestisse telegrammi “Ka vene ja läti koguduste piiskop Platon”.⁴⁵ Platon jõudis Moskvast tagasi Tallinna vana kalendri järgi 2. veebruaril, uue järgi 15. veebruaril.

Tihhon ja Platon arvasid oma viimasel kohtumisel, et Eesti piiskop jääb oma töös tõenäoliselt üksi, ilma Vene õigeusu kiriku toeta.⁴⁶ Polnud teada, kas edaspidi on üldse võimalik Eesti ja Venemaa vahel liikuda ning infot vahetada. Tegelikult oli hiljemgi võimalik teatud juhtudel kas Saksa sõjaväevõimude loal või illegaalselt piiri ületada.⁴⁷ On teada, et ka Saksa piirivalvurid lubasid altkäemaksu eest spekulantidest kaubitsejaid üle piiri.⁴⁸ 1918. aasta septembris otsustasid Saksa sõjaväevõimud kasutada ajutisel demarkatsioonijoonel Saksa ja Vene vägede vahel Peipsi rannikul sala-kauba (eriti soola, suhkru, liha ja vilja) väljaveo takistamiseks eesti sõjaväelasi, kuna piiril enam oma mehi altkäemaksu võtmise tõttu ei usaldatud.⁴⁹

⁴⁴ RA, EAA.2267.2.5, l. 4: Eesti Piiskop Platoni käsikiri “Mõni lehekene minu päevaraamatust”.

⁴⁵ RA, EAA.2267.2.10, l. 149: Piiskop Platoni telegramm Anton Laarile Moskvast Tartusse, saadud 26.01.1918.

⁴⁶ RA, EAA.2267.2.5, l. 5–6: Eesti Piiskop Platoni käsikiri “Mõni lehekene minu päevaraamatust”.

⁴⁷ Arnold Schulbach, “1917–18 aasta Narvas”, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I. Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: K.-Ü. “Rahvaülikooli” Kirjastus, 1927), 334–337.

⁴⁸ Jaan Treufeldt, “Kuidas priius meile tuli”, *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I. Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: K.-Ü. “Rahvaülikooli” Kirjastus, 1927), 328.

⁴⁹ Anu Raudsepp, Ingrid Mühling, *Eesti piirivalve ajalugu 1918–2020. Piiri valvel ja kaitsel* (Tallinn: Argo, 2020), 14–15.

Seni on arvatud, et Saksa okupatsiooni tõttu katkes eesti õigeusklike regulaarne suhtlus kirikuvõimudega Peterburis ja Moskvas.⁵⁰ Piiskop Platonil õnnestus siiski 1918. aasta suvel saata Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu sekretär ülemdiakon Konstantin Dorin Moskvasse patriarh Tihhoni juurde. Selleks hangiti Saksa sõjaväevõimudelt luba. Dorini reis kestis seitse nädalat, mille kohta kirjutas ta hiljem Platonile põhjaliku aruande.⁵¹ 5. juulil suundus ta Pihkvasse, kus sakslased tema pagasi üle vaatasid. Dorini esimene peatus oli Novgorodis, kus ta revideeris sinna Riiaast evakueeritud kirikuvarasid, mis asusid Novgorodist kümne versta kaugusel mungakloostri.

Novgorodist suundus Dorin Moskvasse. 18. juulil 1918 kohtus ta metropoliit Agafangeliga (Riia ja Miitavi ülempiiskop 1897–1910), keda huvitas õigeusu olukord nii sõja ajal tervikuna kui ka Saksa okupatsiooni ajal. Agafangel pidas piiskopkonna asutuste evakueerimist Venemaale andestamatuks veaks. Selles oli tal kahtlemata õigus, sest enamlaste võimu ajal hukkusid vaimulikud ja hävisid kirikuvarad.

23. juulil õnnestus Dorinil kohtuda Tihhoni, kellele tal oli Platonil ka kiri. Dorin kõneles patriarhile sakslaste suhtumisest õigeusklikesse ja oma reisist Riiga koos Platoniga ning kinnitas, et kogudused armastavad piiskoppi. Ka Tihhon soovitas Platonil ja piiskopi nõukogul asuda Riiga. Dorin küsis Tihhoni, mis saab õigeusu kirikust Baltikumis siis, kui see jääbki Venemaast eraldatuks. Tihhon kinnitas, et Vene õigeusu kirik ei unusta neid kunagi. Ta saatis Platonile küll vennaliku tervituse, aga mitte kirja. Dorin sõitis Moskvasse Rjazanisse kohtuma ka endise Riia ülempiiskopi (1910–17) Joanniga, kellelt ta sai piiskopi pühad esemed: mantia (ilma varrukata keebitaoline pikk rüü), mitra (liturgiline peakate), risti, piiskopisaua ja panagia⁵² (kaelaraha). Need esemed oli Joann Tartust lahkudes Venemaale kaasa võtnud. Kui Dorin poleks neid saanud Eestisse tagasi tuua, oleksid bolševikud need tõenäoliselt hävitanud. Juba Dorini ärasõidu eel hävitasid punakaartlased suure osa Jaroslavl linnast koos vaimulike hoonete ja kloostri. Jaroslavl metropoliit Agafangeli alles jäänud vara mahtus ühteainsasse kohvrissi.

⁵⁰ Schvak, "Eesti õigeusu kiriku lugu 19. sajandist tänaseni", 44.

⁵¹ RA, EAA.1655.3.239, l. 1–16: Ajutise Riia Piiskopkonna Nõukogu sekretäri ülemdiakon Konstantin Dorini ettekanne Moskvasse komandeerimise kohta 30.09.1918.

⁵² Panagia oli piiskop Platonil kaelas ka hukkamise hetkel 14.01.1919. Aastal 2014. annetas Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku metropoliit Stefanus selle Eesti Rahva Muuseumile. "EAÖK annetas ERM-ile püha piiskopmärter Platoni sakkose ja panagia", <https://www.eoc.ee/uncategorized/eaok-annetas-erm-ile-puha-piiskopmarter-platoni-sakkose-ja-panagia/?v=a57b8491d1d8> (01.02.2021).

Dorin külastas tagasiteel ka Novgropi, kust võttis kaasa kiriklikke dokumente. Eestisse pääsemiseks pidi ta minema Petrogradi, et saada Saksa konsulilt vastav luba. Paraku selgus Jamburgi jõudes, et sakslased lubasid üle piiri ainult 50 inimest ning tema sellesse nimekirja ei mahtunud. Lõpuks aitas Dorinit piiriäärse Dubrovka küla enamlasest komissar, endine Tartu Püha Aleksander Neeva kiriku diakon Konstantin Perfiljev. Konstantin Dorin jõudis tagasi Tartusse 24. augustil. Tema reisi aruanne näitab Eesti ja Vene õigeusu kiriku juhtide vastastikust austust ja usaldust.

Eesti õigeusu kiriku keerulised majanduslik-poliitilised olud 1918. aastal

Eestis kehtestati sõjaväevalitsus, mida juhtis Saksa 8. armee juhatus Riias. Taastati enne veebruarirevolutsiooni kehtinud administratiivjaotus, mille kohaselt allutati endine Eestimaa kubermang 68. armeekorpuse juhatusel (kindralleitnant Adolf von Seckendorff) ja varasem Liivimaa kubermang 60. armeekorpuse juhatusel (kindralleitnant Günther von Pappritz, hiljem kindralleitnant Ludwig von Estorff).⁵³

Saksa okupatsiooni alguses oli Eesti riigi- ja ühiskonnategelastele oluline saada uutelt võimudelt Eesti jaoks võimalikult soodsad tingimused, hoolimata väga keerulisest poliitilisest situatsioonist. Juba okupatsiooni esimestel päevadel veebruaris püüdsid Eesti juhtivad tegelased pääseda Tallinnas Adolf von Seckendorffi jutule.⁵⁴ Ajutise Valitsuse esindajad eesotsas peaminister Konstantin Pätsiga said võimaluse kohtuda Seckendorffiga 1. märtsil,⁵⁵ Platon kohtus temaga 12. märtsil.⁵⁶ Platoni delegatsiooni kuulusid veel Aleksander Nevski katedraali vaimulikud Karp Tiisik ja Aleksei Aristov (ka Tallinna praost ja vene vaimulike esindaja), kooliõpetaja Anton Mängel ja koolidirektor Nikolai Kann.⁵⁷

Seckendorff ootas nii luterlastelt kui ka õigeusu kirikult Saksa võimude toetamist rahva maha rahustamiseks, st lojaalsust Saksa võimudele.⁵⁸ Seejärest kinnitas ta, et õigeusu vaimulikud võivad Eestimaal ja Tallinnas rahulikult oma kiriklikku tegevust jätkata ja Piiskop Platon oma

⁵³ *Eesti Vabadussõda I*, 103–105.

⁵⁴ Pajur, *Konstantin Päts. Poliitiline biograafia*, 90.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ “Greeka-katoliku-usuliste saatkond Saksa väejuhatuse juures”, *Tallinna Teataja*, 16.03.1918.

⁵⁷ RA, EAA.2267.2.10, l. 107–107p: Anton Laarile kirikutegelaste ja sõprade poolt saadetud kirjad kiriklikeis ja muus asjus.

⁵⁸ *Ibid.*

piiskopkonna kogudusi edaspidigi külastada. Eestimaal ringi liikumiseks lubati talle vastav tõend väljastada Tallinnas, Liivi- ja Kuramaa jaoks lubas Seckendorff aidata sealsetelt kohalikest sõjaväevõimudelt loa saada.⁵⁹ Platon soovis luba korraldada õigeusklike eestlaste ülemaaline koosolek. Algselt oli see planeeritud 22.–23. veebruarile (vkj 9.–10. veebruarile), põhieesmärgiga arutada Eesti õigeusu kiriku administratiivset korraldust, majandus- ja kooliküsimusi, vaimuliku kirjanduse avaldamist, koguduste vaimset tugevdamist. Ebakindla poliitilise olukorra tõttu oli koosolek edasi lükatud.⁶⁰ Õigeusklikel ei lubatud ülemaalist koosolekut pidada, kuigi Platon palus seda Saksa sõjaväevõimudelt 1918. aastal kokku vähemalt viiel korral.⁶¹

Õigeusu kiriku majanduslik olukord halvenes 1918. aastal võrreldes 1917. aastaga oluliselt. Ühest küljest mõjutasid seda kogu Eesti sõjaaegsed majandusraskused, mis süvenesid Saksa okupatsiooni ajal, mil niigi nappe tooraine-, kütuse- ja toiduvarusid viidi Eestist välja Saksamaale. Teisest küljest jäid Eesti õigeusu vaimulikud poliitiliste muutuste tõttu ilma kindla sissetulekuta. Nimelt sai õigeusu kirik varem tegevuseks vajaliku raha Õigeusu Kiriku Pühima Sinodi kassast. Näiteks teenisid preestrid aastas 1300–1500 rubla ja köstrid 300–500 rubla. 1917. aasta oktoobrirevolutsiooni järel haarasid bolševikud enda kätte Venemaa, sh õigeusu kiriku finantsid. Alates 1. jaanuarist 1918 kirik enam riigilt raha ei saanud.⁶² Pensionile läinud Eesti õigeusu preestrid polnud aga riiklikku pensioni saanud juba alates 1917. aasta juulist.⁶³ Eesti õigeusu koguduste aruannete kohaselt püüti siiski kirikumaade tulude ning eraisikutelt saadavate annetuste ja laenudega jätkata vaimulikele senise palga maksmist.⁶⁴ Kirikute remondiks kogudustel enam raha ei jätkunud. Saksa võimud toetasid baltisakslaste juhivat luteri kirikut, nõudes maaomanikelt ja rentnikelt vaatamata usutunnistusele makse luteri kiriku heaks. Maksude reaalne tasumine oli piirkonniti väga erinev. Näiteks ei makstud seda maksu Saaremaal (Reo, Lümanda), Muhu saarel Hellamaal, Harjumaal Arukülas jm. Kuigi mitmel pool (näiteks Aidu,

⁵⁹ "Greeka-katoliku-usuliste saatkond Saksa väejuhatuse juures".

⁶⁰ RA, EAA.2267.2.5, l. 5–7: Eesti Piiskop Platoni käsikiri "Mõni lehekene minu päevaamatust".

⁶¹ RA, EAA.1937.1.281: Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokollid 14.03.1918–23.01.1920.

⁶² RA, RA, EAA.1952.1.88: Herman Aava kiri Aleksei Allikule 12.11.1918.

⁶³ RA, EAA.1978.1.65: Ringkirjad ja kirjavahetus kiriku ja piiskopkonna nõukogu jt 14.04.1918–14.12.1918.

⁶⁴ RA, EAA.1941.1.8, l. 2–6: Laatre apostlik-õigeusu koguduse täiskogu ja nõukogu koosolekute protokollid; RA, EAA.1937.1.281: Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokollid 14.03.1918–23.01.1920; RA, EAA.1903.1.24: Rakvere apostlik õigeusu koguduse protokollid.

Holstre) ähvardati maksude mittemaksmisel õigeusklike vara oksjonile panna, milleni siiski ei jõutud. Rentnikud olid maaomanikest veelgi halvemad olukorras, sest maksu arvati vahel ka salaja rendi sisse.⁶⁵

Õigeusu kiriku juhid eesotsas piiskop Platoniga jäid uutest oludes samuti ilma regulaarse sissetulekuta. Tõenäoliselt olid Eesti õigeusu kirikul siiski teatud rahalised varud, sest alles 1918. aasta juunis palus Piiskopkonna Aju-tine Nõukogu kogudustelt piiskopi ülalpidamiseks annetusi.⁶⁶ Võrumaa praostkond reageeris sellele palvele tänu praost Nikolai Pätsile kõige kiiremini, otsustades anda alates 1. juulist piiskopile 3% iga koguduse aastatu-lust ja korraldada korjandusi kaks korda kuus ja suuremate pühade ajal.⁶⁷ 1918. aasta juulis toetasid piiskoppi kolm Võrumaa kogudust,⁶⁸ samuti Tartu Aleksander Nevski ja Pärnu kogudus. Tallinna õigeusklikud jäid seevastu leigeks.⁶⁹

Omaette küsimus on katoliiklaste väidetav kavatsus õigeusklikke kato-liseerida, millest kirjutati 1. augustil 1918 ajalehes Tallinna Teataja.⁷⁰ Kahe eestlasest jesuiidi sõnul sooviti tulevikus õigeusu kirikud katoliku kiri-kuteks muuta. Ajakirjandus oli optimistlik: “Jääme huviga ootama, mis tagajärgi annab see katse. Igatahes võimatut siin midagi ei ole.”⁷¹ Eesti kiri-kuajaloo käsitlustes nimetatud jesuiidi misjonäride tegevusest ei kõnelda. Märgitakse vaid, et 1914. aastal oli Eestis umbes 6000 katoliiklast. Siin oli ainult kaks väikest katoliku kogudust Tallinnas ja Tartus, mis kuulusid Mohilevi (Mogilevi) peapiiskopkonna alla. Suur osa Eesti katoliiklasi olid poolakad, kelles paljud polnud kirikuga otseselt seotud.⁷² 22. septembril 1918 taasloodi reformatsiooni järel likvideeritud Riia katoliku piiskopkond, mille alla liideti ka Eesti kogudused.⁷³

Saksa võimud vangistasid teadaolevalt kolm õigeusu vaimulikku. 1918. aasta juulis arreteeriti Kuressaares Emmaste koguduse preester Mihail Vahter, keda süüdistati “saksa vaadetele vastu töötamises”.⁷⁴ Septembris arreteeriti kaks õigeusu preestrit, Georg Kiimann Nõost ja Joann Tõlp

⁶⁵ RA, EAA.1655.3.244: Teadaanded ja käskkirjad, kirjavahetus õigeusklikelt luteri kiriku kasuks maksude võtmisest jm.

⁶⁶ RA, EAA.2267.2.10, l. 106–106p, 108p: Anton Laarile kirikutegelaste ja sõprade poolt saadetud kirjad kiriklikeis ja muus asjus.

⁶⁷ RA, EAA.1997.1.43: EAÕK Võru koguduse koosolekute protokollid.

⁶⁸ RA, EAA.2267.2.10, 111–111p: Anton Mängeli kiri Anton Laarile 16.08.1918.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ “Rooma-katoliku usu vaimulikud Tallinnas”, *Tallinna Teataja*, 01.08.1918.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Lambert Klinke, “Katoliku kirik Eestis”, *Akadeemia*, 4 (2000), 862–863.

⁷³ *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele*, koost ja toim Riho Altnurme (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018), 272.

⁷⁴ RA, EAA.1655.3.236, l. 52–53p: Mihail Vahteri kiri piiskop Platonile 05.(18.)07.1918.

Rannust, arvatavasti seoses õigeusu koolidega.⁷⁵ Jaan Poska on kirjutanud ka piiskop Platoni vangistamisest,⁷⁶ teistes allikates ja ajalookirjanduses seda ei nimetata. Kaks preestrit saadeti Eestist välja Venemaale: Joann Elendt Saaremaalt ja Karp Noppel Pärnumaalt.⁷⁷

Piiskop Platon saatis 1. oktoobril 1918 Eesti Vabariigi saadikule Londonis Ants Piibule⁷⁸ protesti Saksa okupatsioonivõimude tegevuse kohta Eestis, et see edastada Eestile sõbralike riikide võimuesindajatele. Ta keskendus õigeusu kiriku ja õigeusklike eestlaste tagakiusamisele Saksa võimude poolt.⁷⁹

Piiskop Platoni külaskäigud õigeusu kogudustesse

Platon külastas 1918. aastal 71⁸⁰ kogudust linnades (Tartu, Võru, Valga, Pärnu, Viljandi, Riia), Tartu- ja Võrumaal ning Võrtsjärve ümbruses.⁸¹ Arvestades, et 1918. aastal oli Eestis 110 õigeusu kogudust,⁸² moodustas see neist ligi 65%. 1918. aasta juunis õnnestus Platonil käia Riias.⁸³ Saksa ajal oli Eestis ringiliikumine rangelt piiratud. Kodukohast lahkumiseks ja liikumiseks raudteel, veeteel või hobustega maanteel tuli kõigil kodanikel taotleda eraldi luba, seda isegi ootamatult haigestunud pereliikme külasmiseks haiglas.⁸⁴ Rahvusliku tegevuse tõttu keelasid Saksa võimud 1918. aasta suvel Platonil raudteel reisimise ära, nii et 35 kihelkonda tuli külastada hobustega.⁸⁵ See oli aga palju kallim kui rongisõit. Saksa võimud ei andnud Platonile luba sõita ka Saaremaale.⁸⁶

⁷⁵ Kruus, *Saksa okupatsioon Eestis*, 55.

⁷⁶ Jaan Poska, "1917–18. Katkendeid teoksil olevast eluloost", *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I. Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinn: K.-Ü. "Rahvaulikooli" Kirjastus, 1927), 51.

⁷⁷ "Eesti piiskopi protest väljamaale Saksa okupatsiooni võimude tegevuse vastu", *Uus Elu*, 1 (1918), 8.

⁷⁸ Eesti saatkonna tegevuse kohta Londonis 1918 vt lähemalt Medijainen, *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*, 108–111.

⁷⁹ "Eesti piiskopi protest väljamaale Saksa okupatsiooni võimude tegevuse vastu", 7–9.

⁸⁰ RA, EAA.1655.3.240, l. 7: Eesti Piiskopkonna Ajutise Nõukogu koosolekute protokollid jm 1918–1919.

⁸¹ RA, EAA.1655.3.1138: EAÕK Sinodi aruannete ärakirjad ja Sinodile saadetud praostkondade ja koguduste aruanded 1917–1943.

⁸² "Eesti rahvale", *Uus Elu*, 1 (1918), 5.

⁸³ "Eesti piiskopi protest väljamaale Saksa okupatsiooni võimude tegevuse vastu", 8.

⁸⁴ RA, ERA.4356.6.45: Avaldused sõidu- ja reisilubade saamiseks 16.05.1918 – november 1918.

⁸⁵ RA, EAA.1655.3.240, l. 7: Eesti Piiskopkonna Ajutise Nõukogu protokollid jm 1918–1919.

⁸⁶ RA, EAA.1952.1.88: Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu ukaasid ja ringkirjad 1918, pagineerimata.

Kõige sagedamini viibis piiskop Tartus, külastades Tartu Aleksandri kogudust, mille vaimulik Anton Laar oli tema usaldusisik ja Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu liige. Piiskop Platon teenis selles kirikus kokku üheksa korda. Esimesel teenistusel 31. märtsil (13. aprillil) pühitses ta ka Aleksander Nevski auks kiriku peaaltari. Uudis eesti piiskopi teenistusest levis Tartus kulutulena ning kirik oli puupüsti rahvast täis.⁸⁷ Sellel Tartu külastusel koostas Platon 15. (28.) aprillil ka Riia piiskopkonna vaimulikele ja teistele kirikutöö tegijatele ringkirja. See toimetati käsitsi paljundatuna ja ilmselt ka käsipostina kogudustesse. Platon rõhutas oma läkituses aja-järgu ajaloolist tähtsust: “See mis saab nüüd ära lastud minna, võib jäädavalt kaduda, aga mis elutarvituste järele parajal ajal külvatakse, tõuseb väes ja annab kasulikku ja õnnistatud vilja meile ja Jumala püha kogudusele.” Piiskop kutsus vaimulikke üles oma koguduseliikmeid toetama: “Nüüd on kõik meie jõud rahvas. Rahvaga ühinedes võime kõik, ilma temata mitte midagi. Sellepärast on igal seltskonnategevuse ja ka meie vaimuliku töö edendamiseks peatingimine kui meie rahvaga läbi käime ja temaga omas elus ja huvides ühinemine.”⁸⁸ Platoni sõnad andsid vaimulikele hingejõudu, et jääda sel raskel ajal oma kogudusega nii muredes kui ka rõõmudes.

Platoni sõnul oli tema eesmärk kogudusi külastades rahvast koondada, rahvuslikus iseteadvuses ja usus headuse ja õigluse võitu kinnitada ning raskel silmapilgul julgustada.⁸⁹ Tollaste sündmuste kaasaegsetest allikatest nähtub, et Platon toetas seejuures kõiki rahvuseid. Üheks selliseks näiteks oli Vene keisri Nikolai II mälestusteenistus. Bolševikud hukkasid tsaariperekonna 17. juulil 1918. Tänu haruldasele allikale, Platoni erasekretär Konstantin Dorini 1918. aasta Moskva visiidi aruandele, teame nüüd, et Venemaa õigeusu kiriku juhid eesotsas patriarh Tihhoniga korraldasid 19. juulil 1918 ohust hoolimata Nikolai II panihida (hingepalve).⁹⁰ Eesti ajakirjanduses ilmus info tsaari tapmisest alles 25. juulil.⁹¹ Piiskop Platon koos kümnekonna vaimulikuga viisid 31. juulil Tallinnas Aleksander Nevski katedraalis läbi eesti- ja venekeelse Nikolai II panihida. Kirikus olid kõrvuti venelased, eestlased ja sakslased ning isegi ajalehes nenditi: “Tundus

⁸⁷ RA, EAA.1978.1.79, l. 35p: Tartu Aleksandri koguduse ajalugu.

⁸⁸ RA, EAA. 1952.1.88: Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu ukaasid ja ringkirjad 1918.

⁸⁹ RA, EAA.1655.3.240, l. 6–7: Eesti Piiskopkonna Ajutise Nõukogu protokollid jm 1918–1919.

⁹⁰ RA, EAA.1655.3.239, l. 10p–11: Ajutise Riia Piiskopkonna Nõukogu sekretäri ülemdiakon Konstantin Dorini ettekanne Moskvasse komandeerimise kohta 30.09.1918.

⁹¹ “Nikolai II kurbloomisus”, *Tallinna Teataja*, 25.07.1918

et ikka midagi on, mis kõiki rahvusid, kihtisid, seisusi ja mõttevoolusid ühendab ja koondab.”⁹²

Platoni tegevus rahva vaimsel toetamisel muutus 1918. aasta suvest järjest ohtlikumaks, sest rahvuslasi arreteeriti.⁹³ Kooliõpetaja Anton Mängel kirjutas 16. augustil 1918 Anton Laarile: “Ütelge ka isa Piiskopile, et ta ettevaatlikum oleks oma kõnedes ja väljaastumistes, et teda ka meilt ära ei kistaks, see oleks hoop meile praegusel keerulisel ajal.”⁹⁴

Seda, millest piiskop oma jutlustes rahvale kõneles, võime vaid veidi hoomata ainsa teadaoleva Platoni jutluse kirjelduse järgi. See toimus 20. augustil 1918 Viljandimaal Arussaare õigeusu kirikus, kus tema isa Peeter Kulbusch oli omal ajal teeninud kõstrina. Platoniga koos viibisid Arussaares külalistena preestrid Anton Laar Tartust, Joann Podekrat Põltsamaalt, Joann Kummel Kikeverest ja diakon Joann Ümarik Tallinnast.

Teadmata autori (võib-olla Arussaare preester Konstantin Antsoni) aruandes kirjeldati piiskopi mõjuvat jutlust järgnevalt: “Kutsus rahvast raskel ajal ühisele ja hoolsale tööle, tuues näitusi Vene elust, mis suurel määral hooletuse ja lohakuse tõttu teistest maha jäänud, ja Inglise elust, mida väljamaal viibides tähele pannud, kus hoolsa ja usina töö läbi esimesel kohal ollakse. Saksa naabritest, kellest ka ühte ja teiste oleks võinud rääkida, pidavat aga vaikima, ja palju, palju, mis tal südame peal, kahjatses ta, pidavat ütlemata jätma, soovis aga, et Eesti rahvas hoolsa töö ja üksmeelsuse läbi kõik raskused võidaks ja loodab, et varsti parem tulevik meile kätte jõuab. Preester Laar tervitas Arussaare kogudust, kui iseäralise suure õnne osalist, kes on andnud Eesti rahvale oma esimese ülemhingeekarjase esimese Eesti piiskopi, mis pärast võib see kogudus uhke olla, ja soovis, et rahvas jääks ikka ustavaks oma senisele olekule ja koondaks end veel kindlamini õigeusu ja oma ülemhingeekarjase Eesti piiskopi ümber, sest meil, õigeusulistel, on praegu tähtsam osa etendada Eesti ajaloos – olla kindlasti Eesti mõtte hoidja ja kandja.”⁹⁵

Platoni eestikeelne jutlus oma kodukirikus Arussaarel liigutas inimesi kaasaegse sõnade järgi pisarateni. Tekstist selgub, et ta julgustas eestlasi Saksa okupatsiooni ajal vastu pidama ning raskustele mitte alla vanduma. Kahtlemata toetasid teisedki Platoni eestimeelsed ja eestikeelsed jutlused rahvast, andes neile okupatsiooni tingimustes vaimset jõudu. Preester

⁹² “Hingepalve Nikolai II eest”, *Tallinna Teataja*, 01.08.1918.

⁹³ Vt lähemalt *Eesti Vabadussõda I*, 102–103.

⁹⁴ RA, EAA.2267.2.10: Anton Laarile kirikutegelaste ja sõprade poolt saadetud kirjad kiriklikeis ja muus asjus.

⁹⁵ RA, EAA.1655.3.236, l. 29: Piiskop Platoni poolt Arusaare kiriku külastamise kirjeldus.

Joonis 1. Tartus Krediidikassa keldris hukatud Vene õigeusu kiriku Eesti piiskopi Platoni matusetseremoonia Issanda Muutmise peakirikus. Piiskopi isa Peeter Kulbusch ja ema Natalia Kulbusch. RA, EFA.114.A.321.53

Anton Laar kinnitas hiljem, et oma külaskäikudega kogudustesse Platon “puhus kiriku elu uuele lõkkele”.⁹⁶

Lõpetuseks

11. novembril 1918 lõppes Esimene maailmasõda ja sisuliselt ka Saksa okupatsioon Eestis. Piiskop Platonil olid väga suured teened õigeusuliste eestlaste vaimse vastupanu toetamises sel raskel aastal nii oma ringsõitude, ringkirjade kui ka õigeusu kiriku edendamisega laiemalt. Ta hindas Eesti iseseisvust kõrgelt, kirjutades 14. novembril 1918: “Nüüd, ajaloolistel päevadel, kus Eesti iseseisvuse mõte on ennast suutnud, kuigi esialgu ajutiselt, ometi maksuma panna, soovib iga Eestlane, et see Eesti kaunim mõte ka jäädavalt kindlustud saaks. Selles mõttes toetan ka mina, kui Eesti õigeusu kiriku pea ja sellega 1/5 osa Eesti rahva vaimline juhataja, kõige jõuga Eesti

⁹⁶ RA, EAA.1655.3.1139: Ülevaated EAÕK kujunemisest, printsiipidest ja töökorraldusest 1924.

rahva kindlamat ettevõtet: oma täielise iseseisvusele jõuda.⁹⁷ Piiskop Platon soovis Eesti riiki aidata ja palus õigeusu rahvakiriku esindajana luba osaleda Ajutise Valitsuse koosolekutel.⁹⁸ Platon pidas silmas kogu Eesti ala. Tollane Eesti kõrgeim võimuesindaja Jaan Poska lükkas Platoni abipakkumise tagasi põhjendusega, et Ajutise Valitsuse koosolekud on kinnised, millest kõrvalised isikud osa võtta ei saa.⁹⁹

Ka teised õigeusu vaimulikud rõõmustasid Saksa okupatsiooni lõppemise üle. Selle üheks tõendiks võib tuua Saaremaa praost Herman Aava kirjaread preester Aleksei Allikule 25. novembril: “Eesti on jälle vaba! Surun soojalt Teie kätt, mis ka enne juba agarasti töötas Eesti üles ehitamises, mis aga nüüd, usun, sajakordse viljakusega saab oma kulturalist tööd jätkama. Eesti kodu! Vaba Eesti!”¹⁰⁰ Eesti õigeusu vaimulike rolli täpsem uurimine vaimses vastupanus Saksa võimudele seisab alles ees. Selles on üheks suunanäitajaks piiskop Platoni sõnad: “Kõiksugu katsed meie tegevust halvata, meile preestrid määrata, meid isegi Saksa palgalisteks teha, said minu poolt mitmekordsete protestide läbi tagasi lükatud.”¹⁰¹ Oluline on selgitada neid Saksa võimude püüdeid eesti preestrid oma “palgalisteks” ehk tänapäeva mõistes kollaboratsioonistideks teha ning kuidas sellele vastu seisti.

Saksa okupatsiooni lõpp ei toonud Eestisse veel rahu. Peagi ületasid Eesti piiri Nõukogude Vene väed ja surmaohus olid Eesti riik ja kirik, võim ja vaim. Piiskop Platon hukati bolševike poolt Tartus 14. jaanuaril 1919, ta kuulutati 2000. aastal märter-pühakuks.

MÄRKSONAD: Eesti õigeusu kiriku ajalugu; piiskop Platon; Saksa okupatsioon 1918; vaimne vastupanu; õigeusu preestrid

ANU RAUDSEPP on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi kaasprofessor.*

⁹⁷ RA, EAA.1655.3.240, l. 6–7: Piiskop Platoni kiri Eesti Ajutisele Valitsusele 14.11.1918.

⁹⁸ *Ibid*, l. 7.

⁹⁹ RA, EAA.1655.3.240, l. 4: Jaan Poska kiri piiskop Platonile 18.11.1918.

¹⁰⁰ RA, EAA.1952.1.88: Riia Piiskopkonna Ajutise Nõukogu ukaasid ja ringkirjad 1918.

¹⁰¹ RA, EAA.1655.3.240, l. 6: Piiskop Platoni kiri Eesti Ajutisele Valitsusele 14.11.1918.

* Kirjavahetus: Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Jakobi 2, 51005, Eesti. E-post: anu.raudsepp@ut.ee

ABSTRACT: Bishop Platon's role in leading the spiritual resistance of orthodox Estonians during the German occupation in 1918

At the start of the 20th century, the church strongly influenced the value judgements and the world of thoughts and ideas of people in our region. Primarily two confessions, the Lutheran and Orthodox faiths, have to be considered in the Estonian context. Starting from the Reformation that took place in the 16th century, the Lutheran faith prevailed in Estonia. Baltic Germans and most Estonians belonged to this confession. The Orthodox faith rose to the agenda only in connection with the extensive religious conversion movement of the 1840s. The Riga Vicar Diocese (covering the governorates of Livland and Courland) was established in 1836 as part of the Pskov Diocese and became an independent diocese in 1850. The Governorate of Estland was part of the St Petersburg Diocese until 1865. Thereafter it became part of the Riga Diocese. By the start of the 20th century, Orthodox believers accounted for a fifth of Estonia's population. It is unclear how large a part of all Orthodox believers in Estonia consisted of Estonians at that time. In 1914, there were 210 Orthodox congregations in the territory of Estonia and Latvia: 99 Estonian, 49 Latvian, 29 Russian, and 33 mixed congregations. It is quite evident that Estonians accounted for the greater portion of the members of Estonian Orthodox congregations and that Estonians dominated as clerics in them as well. In 1918, 74 Estonian Orthodox priests served in at least 75 Estonian Orthodox congregations, in other words 75% of Estonian congregations in Estonia.

After the February Revolution, large-scale changes took place in the summer of 1917 in the organisation of the entire Orthodox Church of Russia. The most important innovations were the restoration of the church council and of the position of patriarch. Estonian Orthodox believers wished to give local Orthodox church life more of an Estonian character: church services in the Estonian language, christening using typically Estonian names, instruction in the Estonian language in Orthodox schools similarly to Lutheran schools, publication of spiritual literature in Estonian, and other such matters. Yet the most important issue for the Estonian congregations in the Riga Diocese was the restoration of the Tallinn Vicar Diocese headed by an Estonian bishop. The Russian Orthodox Church Synod granted permission for this in July of 1917.

Estonian Orthodox believers made proposals to two men who had been educated at the Riga theological seminary as well as the theological academy to apply for the position of Tallinn's Vicar Bishop. Aleksander

Kaelas (1880–1920), a philosophy lecturer at Moscow University, declined the offer. Paul (Pavel) Kulbusch (1869–1919), the priest of the St Petersburg Estonian congregation, also thought twice about the proposal before agreeing: ‘I knew what condition our homeland was in and was familiar with its Orthodox church life. Besides, it was foreseeable what would henceforth happen in our country due to the war: plenty of sadness and hardship could be expected.’ Additionally, the arrival of German forces in Estonia could be expected soon. Kulbusch was elected Vicar Bishop of Tallinn at a plenary assembly of the Riga Diocese that took place in Tartu on 10 August 1917 and was ordained on 31 December.

During and after the First World War, new nation-states were created as empires collapsed. As part of this process, the Republic of Estonia was born on 24 February 1918. Estonians could not yet start building their independent state because German forces shortly captured all of Estonian territory. The occupying authorities did not recognise Estonia’s independent statehood and set Estonia’s annexation to Germany, the country’s colonisation by Germans, and the Germanisation of Estonian cultural life as its objectives. Very little is still known about Estonian cultural life from that time. Its study will help to better understand the aspirations of Estonians in preserving their national-cultural self-awareness in 1918 under the conditions of Germanisation. The German occupying authorities were particularly ill-disposed towards everything associated with Russianness. Thus, the position of the Orthodox Church deteriorated, and the position of the Lutheran Church, which was associated with Baltic Germans, became stronger.

In January of 1918, Patriarch Tikhon appointed Vicar Bishop Platon provisional acting Bishop of Riga as well. Tikhon and Platon thought that Platon would probably remain alone in his work during German rule without the support of the Russian Orthodox Church. It was not known if henceforward it would be possible at all to move about between Estonia and Russia and to exchange information. Hitherto in historical literature, it has been believed that Estonia’s regular communication with the church authorities in St Petersburg and Moscow was cut off due to the German occupation. In reality, it was possible even later on in certain cases to cross the border either with the permission of the German military authorities or illegally. Bishop Platon nevertheless succeeded in sending Archdeacon Konstantin Dorin, the secretary of the Provisional Council of Riga Diocese, to Moscow to see Patriarch Tikhon in the summer of 1918. Dorin’s report on his trip reveals the mutual esteem and trust that the leaders of the Estonian and Russian Orthodox churches felt regarding one another.

The financial situation of the Orthodox Church deteriorated significantly in 1918 compared to 1917. On the one hand, the wartime economic difficulties affecting all of Estonia influenced this. These difficulties became even more pronounced during the German occupation, when reserves of raw materials, fuel, and food were even taken from Estonia to Germany. On the other hand, Estonian Orthodox clerics were left without any stable income due to the political changes. After the October Revolution in 1917, the Bolsheviks seized control of Russia's finances, including those of the Orthodox Church. Starting on 1 January 1918, the church no longer received any money from the state. The Orthodox Church in Estonia was able to operate only thanks to donations from Orthodox believers.

Bishop Platon rendered very considerable services in supporting the spiritual resistance of Orthodox Estonians during the German occupation with his tours of the country, his memorandums, and the promotion of the Orthodox Church more broadly. In 1918, Platon visited 71 congregations in cities (Tartu, Võru, Valga, Pärnu, Viljandi, Riga), conducted tours in Tartu and Võru counties, and around Võrtsjärv Lake. Considering the fact that there were 118 congregations in Estonia's Orthodox rural deaneries in 1915, the number of congregations that he visited accounted for over half of the congregations. The bishop was most frequently in Tartu, visiting Tartu's Alexander congregation, the cleric of which was Anton Laar, who was Platon's confidant and a member of the Provisional Council of Riga Diocese. Platon's words gave clerics strength of soul to remain with their congregations in that difficult time in both worries and joys. According to Platon, the aim of his visits to congregations was to bring the people together, to affirm national self-awareness and their belief in the victory of goodness and fairness, and to encourage the people at a difficult time. Thereat Platon supported all nationalities, both Estonians and Russians.

The First World War ended on 11 November 1918 and in essence, the German occupation in Estonia also ended on that date. Bishop Platon held Estonia's independence in high esteem, writing on 14 November 1918: 'Now, on historical days, when the idea of Estonian independence has finally managed to assert itself, although initially provisionally, every Estonian wishes that this loveliest idea of Estonia will also be permanently secured. In this sense, I as well, as the head of the Estonian Orthodox Church and hence the spiritual leader of 1/5 part of the Estonian people, support with all my might the firm undertaking of the Estonian people: to arrive at its complete independence.' Other Orthodox clerics also rejoiced together with the entire Estonian people regarding the end of the German occupation. Unfortunately, the end of the German occupation did not yet bring peace

to Estonia. Shortly, the armed forces of Soviet Russia crossed the Estonian border, and the Estonian nation and church, power and spirit were in mortal danger. The Bolsheviks executed Bishop Platon in Tartu on 14 January 1919. He was declared a martyr-saint in 2000.

KEYWORDS: history of Estonian Orthodox church; Bishop Platon; German Occupation of Estonia (1918); resistance; Orthodox clergy

ANU RAUDSEPP is Associate Professor at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51005, Estonia. E-mail: anu.raudsepp@ut.ee